

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0УДК 821.09(436)(092)ОРВЕЛЛ:821.09.161.2«19»(092)ЗВИЧАЙНА
DOI <https://doi.org/10.32782/2409-1154.2026.79.34>**Ніколенко О. М.,***доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри світової літератури**Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
<https://orcid.org/0000-0001-7374-7226>*

ХУДОЖНІ МОДЕЛІ ТОТАЛІТАРИЗМУ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ РОМАНІВ ОЛЕНИ ЗВИЧАЙНОЇ «СТРАХ» І ДЖОРДЖА ОРВЕЛЛА «1984»

Анотація. У статті представлено глибокий погляд на природу диктатури через зіставлення двох визначних творів літератури ХХ століття – малодослідженого роману «Страх» української письменниці-емігрантки Олени Звичайної та культової антиутопії «1984» британського класика Джорджа Орвелла. Проаналізовано, як абсолютно різні життєві світи, біографічні контексти та художні методи авторів породили вражаюче схожі й пронизливі висновки про анатомію тоталітарного страху. У центрі дослідження перебувають три головні етапи, за допомогою яких репресивна державна машина намагається повністю поглинути людську особистість. Перший крок – це послідовне нищення приватного життя, затишку та права на індивідуальність, що чітко простежується через трагічні долі героїв. Другий – глобальна й безжална війна тоталітарної системи проти людської мови, культури та історичної пам'яті задля встановлення абсолютного контролю над думками суспільства. Третій, найважливіший етап – це художнє окреслення меж і фінальної мети насильства над особою.

Стаття розкриває ключову філософську й антропологічну відмінність між фіналами цих творів. Якщо Олена Звичайна зафіксувала криваву радянську реальність доби Великого терору, де система нищила людину передусім фізично, то Джордж Орвелл зазірнув у метафізичне майбутнє і змалював ідеальну психологічну тюрму, яка безповоротно вбиває людську душу, залишаючи тіло жити далі й фанатично любити своїх катів. Обидва романи осмислено як спільне, гостре попередження всьому людству про катастрофічні наслідки втрати свободи й власного слова.

Актуальність та наукова новизна пропонованої розвідки полягають у тому, що компаративний аналіз двох творів здійснено вперше. Порівняльне дослідження дає можливість не лише глибше осмислити феномен тоталітаризму, а й уводить у широкий науковий обіг унікальну, несправедливо забуту творчість Олени Звичайної, водночас відкриваючи філософські сенси роману Джорджа Орвелла під абсолютно новим, несподіваним кутом зору.

Ключові слова: Олена Звичайна, Джордж Орвелл, роман «Страх», антиутопія «1984», тоталітаризм, приватний простір, духовна смерть.

Постановка проблеми. У світовій літературі ХХ століття є два унікальні художні тексти, які розкривають механізм знищення людини тоталітарною системою. Перший – це роман «Страх» української письменниці-емігрантки Олени Звичайної, заснований на особистому трагічному досвіді в умовах радянського терору 1937–1938 років. Другий – знаменита антиутопія «1984» британського класика Джорджа Орвелла,

написана у зруйнованому фашизмом світі на порозі Холодної війни.

Олена Звичайна та Джордж Орвелл – ровесники, які сформувалися і жили в різних державах, їхні долі зовсім несхожі, але вони створили дуже схожі, психологічно точні моделі того, як влада намагається розтоптати й остаточно зламати людське «я».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ім'я Олени Звичайної поступово повертається в інтелектуальний простір України, проте системного аналізу її художнього доробку досі бракує. Певні аспекти творчості письменниці розглядали у своїх працях С. Ленська, М. Кушнерьова, С. Журба, В. Кузь та В. Кривчун, однак ці розвідки переважно мають переважно оглядовий характер. Окремі дослідники зверталися безпосередньо до роману «Страх». Зокрема, О. Бойко аналізує формування та функціонування образу тоталітарної системи, Л. Демська-Будзюлак розглядає феномен страху як визначальну ознаку радянського повсякдення 1930-х років, а В. Супрун фокусується на інтимній лінії твору, досліджуючи кохання в екстремальних умовах диктатури.

Однак жодних спроб компаративного аналізу роману «Страх» із шедеврами світової антиутопічної класики досі не здійснювалося. Це створює очевидну потребу в новому, масштабному дослідженні, яке дозволить ввести спадщину Олени Звичайної у більш широкий літературний контекст.

Роман Джорджа Орвелла «1984» давно став об'єктом пильної уваги світової та вітчизняної критики. Його художню структуру детально вивчали І. Борецький, який бачив у книзі узагальнену картину радянського режиму, Ю. Жаданов, котрий аналізував твір у контексті еволюції утопічних жанрів. Питання інтерпретації антиутопії та її жанрову специфіку в літературі досліджували О. Ніколенко, І. Пархоменко та Т. Сердюкова.

Важливо наголосити, що після повномасштабного вторгнення росії в Україну орвеллівський текст набув нового семантичного значення. Сучасні науковці (зокрема, С. Романчук) дедалі частіше проводять прямі паралелі між художньою моделлю британського автора та сучасною ідеологією рашизму, яка на практиці реалізує п'ять головних ознак орвеллівського пекла: цинічну підміну реальності, тотальне стеження, використання тортур як єдиного засобу переконання, абсолютну зневагу до людського життя та паралізуючий суспільний страх. Співзвучність цих ознак із художнім світом Олени Звичайної є ще одним доказом того, що тоталітаризм має однакову природу і засоби впливу.

Мета статті – здійснити спробу компаративного зіставлення роману «Страх» Олени Звичайної та антиутопії «1984» Джорджа Орвелла. Виявити точки перетину, де погляди української письменниці-свідка та британського мислителя-антиутопіста збігаються, а також окреслити відмінності в їхньому художньому й філософському розумінні масштабів людської трагедії перед обличчям тоталітарної катастрофи.

Виклад основного матеріалу. Постать Олени Звичайної є прикладом самовідданого й безкомпромісного служіння історичній правді. Письменниця-емігрантка, чие ім'я радянський режим десятиліттями викреслював із вітчизняного культурного простору, свідомо обрала шлях творчого мовчання на батьківщині. До вимушеного виїзду за кордон у 1942 році вона принципово не друкувалася в радянських виданнях, вважаючи за краще не писати взагалі, ніж ставати рупором тоталітарної брехні. Саме тому її художній голос на повну силу зазвучав уже в діаспорі. Унікальність прози Олени Звичайної полягає в її фактографічності та глибокій автобіографічності: вона не вигадувала жахи диктатури, а фіксувала пережите. Попри таку глибоку художню та історичну правду, її спадщина досі залишається несправедливо замовчуваною та чекає на повноцінне академічне визнання.

Якщо Олена Звичайна заглядала в тоталітарне пекло зсередини, то Джордж Орвелл реконструював його модель, спостерігаючи за світом із кабінету британського мислителя. Свій культовий роман він писав у 1948 році (символічно переставивши останні цифри місяця для назви), перебуваючи в повній ізоляції на шотландському острові Юра та борючись із тяжкою формою туберкульозу. Книга побачила світ у червні 1949 року і стала «...однією з найвпливовіших антиутопічних книг світової літератури» [1, с. 48], а вже за п'ять місяців сорокашестирічний автор пішов із життя, так і не дізнавшись, що створив головний антиутопічний маніфест XX століття. «...цей роман став своєрідним каталізатором для глибоких дискусій про владу, свободу та межі індивідуальності в сучасному світі» [1, с. 51].

Народжений на тлі перших залпів Холодної війни та реального страху перед експансією радянського комунізму, роман «1984» давно переріс рамки звичайної белетристики. Сьогодні це фундаментальний текст для розуміння політичної філософії, механізмів пропаганди та культури пам'яті. Орвеллівські метафори виявилися настільки точними, що формула «Великий Брат пильнує за тобою» стала універсальним міжнародним символом тотального державного стеження. Показово, що в Радянському Союзі обидва автори ділили схожу долю: як і тексти Олени Звичайної, роман «1984» перебував під найсуворішою заборонаю Головліту аж до епохи перебудови у 1988 році.

Коли тоталітарна держава розгортає маховик репресій, фізичний та психологічний простір навколо людини починає стрімко стискатися. Обидва автори сходяться у думці, що першим під нищівний удар диктатури потрапляє саме приватне життя особистості, її право на інтимність та автономію.

У романі Олени Звичайної «Страх» головним символом людського тепла, безпеки та життєвої норми постає дім тітки Іванихи, яку оточення лагідно кличе «Три яблучка». Цей невеликий будиночок, обрамлений квітучим садом, маркує собою питомо український етнокультурний мікрокосмос. Саме тут, серед гнітючої атмосфери Великого терору, Павло Мещерський та Маруся Ромашко знаходять свій останній притулок – тери-

торію, де ще дозволено говорити відверто, кохати, мислити й залишатися людьми.

У структурі твору особливе значення має образ самої старої Іванихи. Вона постає не просто господинею помешкання, а автентичною хранителькою родового гнізда, яка пильно й безкомпромісно оберігає крихкий простір щастя закоханих. Проте радянська система продумано звужує кільце облоги. Начальник спецсектору Брух, який уособлює тоталітарне зло, прокрадається в цей дім спочатку під маскою друга, щоб згодом знищити все дощенту.

Символізм фіналу цієї інтимної сюжетної лінії вражає своєю трагічною безвихіддю: після арешту й руйнації життів головних героїв перед читачем постає забита дошками хата. Спроба старої Іванихи помститися за розбитий світ щастя Павла та Марусі закінчується прогнозовано – система ліквідує і її, і вірного кудлатого пса Вовчика, який «...безліч разів посилав свою тугу в повітря, і... то з одного, то з другого будиночку виходять надвір сполохані тією тугою сусідки...» [2, с. 388].

У художньому всесвіті Джорджа Орвелла світ розколотий між трьома закритими супердержавами. В Океанії, де розгортається сюжет, соціум зазнає жорсткого поділу на партійну номенклатуру та «пролів» – неосвічену масу робітників, яких влада тримає на рівні тваринного існування. Головний герой, 39-тирічний Вінстон Сміт – пересічний чиновник Зовнішньої партії, чие повсякдення підлягає абсолютному моніторингу. У його кімнаті ні на мить не вимикається телекран – двостороння камера спостереження, з якої на нього цілодобово тисне суворий погляд Великого Брата.

Прагнучи вибороти бодай ковток внутрішньої свободи, Вінстон наважується на бунт: купує таємний щоденник і орендує кімнатку в занедбаному районі пролів. Цей простір, позбавлений всюдисущого ока телекрана, розташований над антикварною лавкою містера Чаррінгтона. Саме сюди Вінстон приводить свою кохану – 36-тирічну Джулію. Дівчина змушена маскуватися, носячи яскравий червоний пояс «Антистатевого союзу» як вияв лояльності до Партії, хоча в душі плекає таку ж глибоку ненависть до режиму, як і головний персонаж. Ця убога кімнатка стає віддзеркаленням тітчиного дому «Три яблучка».

Зіставлення цих художніх моделей дозволяє побачити ключову подібність і водночас найважливішу полярність у змалюванні просторового тупика. В обох текстах закохані відчайдушно намагаються вирвати у держави шматочок простору, проте тоталітарний світ не вибачає таємниць.

У романі Олени Звичайної ворог приходить ззовні – через брутальний обшук, насильство та руйнацію. Натомість у Джорджа Орвелла простір із самого початку є пасткою. Старий містер Чаррінгтон, який здавався Вінстону захисником старовини, виявляється агентом Поліції думок. Він постає абсолютним ідейним та моральним антиподом старої Іванихи: якщо українська жінка захищає приватний простір до останнього подиху, то орвеллівський антиквар холоднокрівно здає його системі, адже за старовинною гравюрою на стіні весь цей час приховувався секретний телекран.

Зрештою приватний простір в обох художніх моделях зазнає тотальної катастрофи, доводячи, що в умовах тоталітарної держави жоден «острівець свободи» не має шансів на виживання.

Щоб повністю підкорити людину, у неї потрібно відібрати її минуле та рідну мову. Обидва автори показують цей процес

як жорстоке пограбування людської душі, де держава намагається повністю стерти особистість.

Олена Звичайна у романі «Страх» детально змальовує, як радянська цензура намагалася переписати українську культуру. Навіть постать Тараса Шевченка влада примусово переробляла під свою пропаганду, роблячи з нього «правильного» радянського поета. Головну героїню Марусю, яка має талант до живого слова, змушують під час виступів міняти тексти на державний лад. Від дівчини вимагають стати «висуванкою» – слухняним інструментом у руках влади, який говорить лише те, що дозволено. Режим робить усе, щоб народ забув свою справжню історію.

Яків Брух стежить за Марусею і прагне все контролювати: «Він – владар над її життям і смертю, щастям і розпачем горя, над її талантом, душею і тілом!» [3, с. 86]. Гострий момент, коли Маруся дає відсіч Брухові, який намагався її згвалтувати. Розуміючи, що після цього до хати вдеруться чекісти, вона разом із Павлом спалює всі старі документи, листи та світлини. Герої змушені власноруч спалити свідчення свого колишнього життя. Через цей епізод авторка показує страшну реальність: щоб просто вижити в тоталітарному світі, людина мусить сама знищити свою історію.

Джордж Орвелл описує цю ідею ще радикальніше. На стінах Міністерства правди, де працює Вінстон Сміт разом із філологом Саймом та наївним сусідом Парсонсом, висять три абсурдні гасла: «Війна – це мир», «Свобода – це рабство», «Невільство – це сила». Держава активно впроваджує штучну мову – Новомову. Її головна мета – максимально скоротити словниковий запас людей. Логіка Партії проста: якщо з мови повністю викинути слово «свобода», то людина фізично не зможе навіть подумати про повстання, бо для такої думки просто не існуватиме слів. Щоденна робота Вінстона якраз і полягає в тому, щоб переписувати старі газети й назавжди викинути з історії згадки про людей, яких партія розстріляла.

Висновок обох авторів прозорий і чіткий: контроль над словом – це контроль над думкою. Людина, яку позбавили можливості читати правдиві книжки, вільно говорити чи висловлювати свої почуття мовою кохання, швидко перетворюється на беззахисну істоту, якою легко керувати.

Найцікавіша й найглибша різниця між двома романами криється саме у їхніх фіналах. Авторі по-різному показують, як саме тоталітарна система добиває людину, котра наважилася на спротив.

Олена Звичайна у романі «Страх» змальовує страшну сталінську реальність – фізичне винищення. Радянська система діє брутально: через нічні арешти, катування в підвалах НКВС та заслання до ГУЛАГу. Найвищим виявом цього жаху стає смерть ще ненародженої дитини Марусі й Павла. Через постійні знущання та допити дівчина втрачає немовля і божеволіє, бо її розум просто не витримує абсурду катівні. Загибель ненародженого сина Андрія означає остаточну руйнацію майбутнього цієї родини. Після такої втрати Павло більше не шукає порятунку для себе. Він вистежує чекіста Бруха, чинить над ним жорстокий самосуд, і за це Павла розстрілюють. Для Олени Звичайної тоталітаризм – це гігантська м'ясорубка, яка ламає особистість, забирає життя і фізично знищує всіх «неслухняних людей». Герої гинуть, але залишаються непереможеними духовно, відкидаючи антигуманну систему.

Джордж Орвелл у романі «1984» створює ще більш моторошну картину абсурдного світу. Його Міністерство любові – це будівля без вікон, де інакодумців не просто вбивають, а «лікують» від самостійного мислення. Кат Вінстона, високі посадовець О'Браєн, якого герой помилково вважав однодумцем і лідером таємного Братства, прямо каже: «Нам не потрібна ваша смерть. Нам потрібне ваше внутрішнє підкорення» [4, с. 47].

Вінстон Сміт довго тримається під тортурами, сподіваючись зберегти в серці любов до Джулії. Тоді його переводять у зловісну Кімнату 101, де на кожного чекає те, чого людина боїться найбільше у світі. Для Вінстона «це були величезні пацюки. Вони перебували саме у тому віці, коли пацюча морда стає каламутно тупою та лютою, а їх хутро коричневим замість сірого» [4, с. 58]. Коли клітку зі звірами наближають до його обличчя, у тваринному страху він кричить: «"Зробіть це з Джулією! Зробіть це з Джулією! Не зі мною! З Джулією! Мені байдуже, що ви зробите з нею. Розірвіть їй обличчя вщент, обдеріть її до кісток. Не мене! Джулію! Не мене!" Він падав спиною вниз, у бездонну бездонню, геть від пацюків. Він був все ще прив'язаним до стільця, але він падав крізь підлогу, крізь стіни цього будинку, крізь землю, крізь океани, крізь атмосферу, у відкритий космос, у прірви поміж зірками...» [4, с. 58]. Це момент повної моральної катастрофи та зради. На останніх сторінках твору постає справжній духовний труп: «Вінстон сидів у своєму звичайному кутку, пильно витріщаючись у порожній стакан. Час від часу він зиркав догори на величезне обличчя на протилежній стіні, яке не зводило очей з нього» [4, с. 58]. Система перемогла його не кулею в потилицю, а повним руйнуванням його особистості: «Дві пропахлі джином сльози просочилися по боках його носу. Але це було добре, усе було добре, ця боротьба скінчилася. Він здобув цю перемогу над самим собою. Він любив Старшого Брата» [4, с. 60].

Висновки. Порівняльний аналіз романів Олени Звичайної «Страх» та Джорджа Орвелла «1984» доводить, що тоталітаризм, незалежно від географії чи художньої форми, завжди спрямований на повне знищення людської свободи та індивідуальності. Обидва письменники одностайні в тому, що диктатура діє за однаковими схемами: спочатку вона руйнує приватне життя людини, відбираючи їй дім і спокій, а потім намагається стерти пам'ять та трансформувати свідомість під потреби державної пропаганди.

Головна відмінність між творами полягає у філософії фіналу. Олена Звичайна, спираючись на реальні факти радянського терору, показує тоталітаризм як криваву машину, що знищує людину фізично – через арешти, катування та розстріли. Проте її герої, навіть програючи тілесно, зберігають свою внутрішню суть і не стають на бік катів. Натомість Джордж Орвелл у своїй антиутопії змальовує ще жакливіший сценарій, де система вбиває не тіло, а саму душу. Через страх і зраду вона змушує людину щиро полюбити свого мучителя, перетворюючи її на слухняного духовного трупа.

Отже, зіставлення кращих художніх здобутків української письменниці-емігрантки Олени Звичайної та англійського класика Джорджа Орвелла дає можливість глибше зрозуміти природу диктатури та доводить виразність та художню переконливість українського роману. У часи, коли свобода, мова та історична правда знову потребують захисту, таке порівняння є не просто актуальним літературознавчим пошуком, а важли-

вим кроком для осмислення історичних уроків і збереження людської гідності.

Література:

1. Романчук С. Моральні перестороги для молоді на прикладі роману-антиутопії Джорджа Орвелла «1984». *International Science Journal of Education & Linguistics*. 2023. Vol. 2(4). P. 45–53.
2. Звичайна Олена. Страх. Т. 2. Лондон: Українська видавнича спілка, 1958. 420 с.
3. Звичайна Олена. Страх. Т. 1. Лондон: Українська видавнича спілка, 1957. 360 с.
4. Орвелл Д. 1984. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printitzip.php?tid=2283> (дата звернення: 20.07.2026).

Nikolenko O. Artistic models of totalitarianism: a comparative analysis of “Fear” by Olena Zvyhayna and “1984” by George Orwell

Summary. This article offers an in-depth examination of the nature of dictatorship through a comparative analysis of two outstanding works of twentieth-century literature: «Fear», the understudied novel by the Ukrainian émigré writer Olena Zvyhayna, and «1984», George Orwell’s canonical dystopian novel. The study demonstrates how the authors’ markedly different lived experiences, biographical backgrounds, and artistic approaches nevertheless led them to remarkably similar and profoundly compelling conclusions regarding the anatomy of totalitarian fear. The analysis focuses on three principal stages through which the repressive state apparatus seeks to achieve the complete subjugation of the individual. The first stage involves the systematic destruction of private life, domestic security, and the individual’s right to personal identity, a process vividly reflected in the tragic destinies of the protagonists. The second stage is the totalitarian regime’s relentless assault on language, culture, and historical

memory as a means of establishing absolute control over public consciousness. The third, and most significant, stage concerns the artistic representation of the ultimate limits and final objective of violence inflicted upon the individual.

The article highlights the fundamental philosophical and anthropological distinction between the conclusions of the two novels. Whereas Olena Zvyhayna depicts the brutal Soviet reality of the Great Terror, in which the regime primarily annihilates the individual through physical destruction, George Orwell projects a metaphysical vision of the future, portraying a perfect psychological prison that irreversibly destroys the human soul while allowing the body to survive, conditioned to love its oppressors with fanatical devotion. Both novels are interpreted as a shared and powerful warning to humanity about the catastrophic consequences of losing freedom and the capacity for independent expression.

The relevance and scholarly originality of this study lie in the fact that it presents the first comparative analysis of these two works. Such a comparative perspective not only provides a deeper understanding of the phenomenon of totalitarianism but also brings Olena Zvyhayna’s unique and unjustly neglected literary legacy into broader academic discourse, while simultaneously offering a new and unexpected philosophical interpretation of George Orwell’s «1984».

Key words: Olena Zvyhayna, George Orwell, «Fear», dystopian novel «1984», totalitarianism, private space, spiritual death.

Дата першого надходження статті до видання: 23.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.08.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.10.2026